

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР ТА КУЛЬТУРНИЙ ЧАС У КУЛЬТУРОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ

Анотація. У статті запропоновано розгляд категорії “культурний час” як необхідної складової розуміння розбудови національного культурного простору в процесі історичної зміни та реалізації рис національного характеру. Піддано критиці абстрактний розгляд ідеї про неповноту нації. Визначено певні позиції врахування категорії “культурний час”, що дозволяє досягнути історичний характер становлення та реалізації цінностей у феномені національної культури.

Ключові слова: національний культурний простір, національний характер, цінності, культурний час, неповна нація, історичний підхід.

Анотация. В статье предложено рассмотрение категории “культурное время” как необходимой составляющей понимания расширения и осмысления национального культурного пространства в процессе исторического изменения и реализации черт национального характера. Критически рассмотрены абстрактные трактовки идеи неполноты нации. Определены

некоторые позиции применения категории “культурное время”, что позволяет осмыслить исторический характер становления и реализации ценностей в феномене национальной культуры.

Ключевые слова: национальное культурное пространство, национальный характер, ценности, культурное время, неполная нация, исторический подход.

Summary. In the article consideration of category is offered “cultural time” as necessary part of understanding of expansion and comprehension of national cultural space in the process of historical change and realization of national character traits. Abstract interpretations of idea of incompleteness of nation are critically considered. Application of category “cultural time” allows to comprehend historical character of becoming and realization of values in the phenomenon of national culture.

Key words: national cultural space, national character, values, cultural time, incomplete nation, historical approach.

Поняття “національний культурний простір” не є усталеною та широко вживаною культурологічною категорією. Його поширенню вітчизняна культурологічна наука завдячує власне періоду з другої половини перших років ХХІ ст., коли незагартованій українській державності, що мала ще довести вчергове свою життєздатність, було необхідно включати в коло ідеологічних, політичних правових та власне філософсько-культурологічних розвідок низку понять, які б відображали риси нового соціополітичного утворення. Це утворення виникло на теренах Європи як уламок зруйнованого радянського тоталітаризму і, одночасно, мало довести світу, що є країна, яка прагне увійти в коло європейських демократій. Навіть за великого бажання політичної еліти країни швидко і безконфліктно здійснити відповідні соціальні перетворення, виявляється замало. Стан готовності країни (або неготовності) до виконання цієї місії було невизначено. Вирішення цієї проблеми є необхідною умовою, але уявляється завданням з багатьма невідомими. І одне з них — незнання самою країною своїх можливостей. Це наявність амбіцій, знання особливостей способу мислення, нарешті здатності нації бути широкою із собою як риси національного характеру. Останнє, до речі, постає як чи не найважливіший показник,

хоча він може здатися несподіваним. Щирість перед собою як філософсько-культурологічна категорія та онтологічна ознака суспільства визначається наявністю у складі народу достатньої критичної маси громадян, які є носіями національних цінностей. Чим є останні може і має бути розшифровано тільки в ретроспективному та перспективному осмисленні їхнього соціотемпорального втілення. Останнє ж постає як чи найважливіше та найактуальніше завдання розвитку і зростання національної самосвідомості, чільну частку якої посідає її культурологічна концептуалізація.

Це суперечливе, на перший погляд, поєднання як найкраще свідчить про вірність ціннісного просторово-часового підходу в розгляді феномену культури, оскільки дозволяє чітко з'ясувати і підтвердити головну тезу — нація тоді розширює, структурує і наповнює не плінним смислом і значенням свій культурний простір, коли наступає відповідний історичний час, своєрідний “осьовий час” національної культури. Осьовий час національної культури — це пасіонарний стан нації, у якому вона здатна не тільки усвідомити зовнішні та внутрішні виклики, але й відповісти на них таким чином, щоб цінності, які самі по собі, насправді дуже слабкі, так що їх треба підтримати людськи-

ми зусиллями і вірою у них (Н. Гартман), втілилися у реальність. Яким би ззовні злагодженим, рішучим і закономірним не здався зовні масовий революційний рух, втілення цінностей у реальність завжди є результатом індивідуальної дії, а вона є виявленням волі і характеру особистості у такий момент, коли вибір певного шляху і поведінки має свою ціну і свої ризики. Отже розуміння типу національного характеру як єдності особистісних та узагальнених соціокультурних властивостей постає завданням, що не втрачає своєї актуальності для культурологічної науки.

Зазначена тема є *актуальною* для сьогоднішньої проблематики української культурології, проте має зворотно пропорційні характеристики щодо стану її розробленості. Якщо вважати результатом дослідження національного характеру схильність до “позитивізації” останнього, то для забезпечення об’ємного уявлення про структуру національного культурного простору, який складається у тому числі, в результаті формування та дії цього характеру, було б корисним дослідити та включити до його складу риси, що мають обов’язково доповнювати цю суто позитивну картину як її тіньова, протилежна сторона, що з необхідністю є присутньою як в кожній особистості, так і в усього етносу. Саме такий ракурс проблеми становить *предмет розгляду* цього дослідження.

Позитивна характеристика українського національного характеру представлена досить широко. Для більшості дослідників українського менталітету характерна узгодженість поглядів на те, що українська душа і психіка українця гуманітарно орієнтовані. Засновуючись на їхніх міркувань, можна схарактеризувати особливий тип української людини як людини інтровертивної вдачі, заглибленої у внутрішній світ, котра живе і керується в діях серцем, почуттями, а не раціонально-вольовими настановами, людини, котра активна внутрішньо і пасивна зовнішньо, бо боїться змінити щось у встановленому порядку світу й природи. Ця інтровертивна спрямованість доповнюється ознаками меланхолійного темпераменту з його невірноваженим настроєм, здатним раптово з веселого стати сумним, дивно поєднувати сміх і сльози, піддаватися пристрастям і т. п. Українця з давніх-давен характеризує працьовитість, господарливість, гостинність і доброзичливість у стосунках як з одноплемінниками, так і з чужоземцями, обережність,

сентиментальність, але також рішучість і незламність, винахідливість і хоробрість, героїзм і самопожертва, коли доводиться взяти до рук зброю. Українець глибоко зв’язаний з краєм, у якому народився і виріс, “зрощений”, “злитий” з природою (ця риса зветься антеїзмом). Недостатня єдність і згуртованість українців пояснюється передусім їх індивідуалізмом (що різко контрастує з російським колективізмом) і перегукується з менталітетом народів Західної Європи. У сфері соціальних відносин він поєднаний з демократизмом, толерантністю, повагою до суверенних прав особистості, але тяжіє до анархічності, протидії будь-яким формам підпорядкування. Українці глибоко релігійні, причому ця релігійність добре осмислена. Всі риси українці можуть виявляти як з позитивного, так і з негативного боку [1, 9].

У сучасних дослідженнях українцю притаманно немало привабливих рис “соціополітичної ментальності”, а саме: терплячість, відважність, скромність, обережність, наполегливість у досягненні мети та уміння стійко сприймати невдачі, повага до жінки, до батьків, до родинних звичаїв і демократичного суспільного устрою, заповзятливість, творчий дух, завдяки якому індивідуалізм українця протистоїть стадності (хоча відданість улюбленій справі спонукає його знаходити партнерів і однодумців: українець тяжіє до різних спілок, коаліцій тощо), усвідомлення своїх політичних традицій, дух волелюбності й національної гордості [2, 9].

Водночас, такі позитивно-навіювальні висновки не повинні стати остаточною формою самосвідомості. Щодо розуміння рис національного характеру українського суспільства дослідники здебільшого обмежуються зауваженнями загального плану, що відповідає не так результатам певним чином сформульованої мети дослідження, як наслідуванню стереотипів суспільної думки в самооцінці власного соціального буття, яка б видавалась прийнятною у достатньо невизначеній соціоісторичній періодизації та ідеологічній концептуалізації. Наприклад, разом з констатацією радше методологічного припущення, ніж факту, що сукупність усталених психологічних рис народу (яку відносять до суттєвої властивості національного характеру) утворюється повільно, упродовж століть і швидко не змінюється, стверджується, що він (характер) визначається суттєвою рисою, незалежною від тимчасових обставин і характеризує

історичну діяльність націй. Така характеристика як провідна для вітчизняної науки тенденція фактично має в засаді спрощене та достатньо вразливе для критики уявлення, що народ можна розглядати як утворення, що прямує до певної мети, яку начебто доволі очевидно уявляє собі дослідник і яку можна “додати” у рух всіх народів згідно з певною “оцінно-прогресивною шкалою” і згідно з якою народи в цьому русі, відповідно до приписаних їм або притаманих природно рис, отримують відповідно, задовільні, відмінні чи негативні результати у вигляді історичних утворень як-от: імперій, що підкорюють і пригноблюють інші народи, чи правителів, які дивним чином ніяк не уособлюють у собі характерні риси національного характеру тощо. Насправді, такі спроби видаються неісторичними, всупереч декларованим принципам розгляду, отже, можуть бути все ж таки розглянуті історично, а цей принцип як загальний для соціогуманітарних наук має насправді невичерпний гносеологічний потенціал.

Наприклад, розглянемо характеристики, що, на загальну думку вітчизняних дослідників, притаманні українському національному характеру: емоційність, чутливість, цілісність, інтуїтивність і волелюбність [3, 222]. Поставимо низку запитань до цього твердження онтологічного, гносеологічного та історичного спрямування. Але почнемо з риторичного. Чи насправді ми можемо відрізнити ці риси українського характеру за уявною чи неіснуючою кількісною шкалою від подібних для іншого національного характеру в їх індивідуальному втіленні? Відповідь, зрозуміло має бути негативна. Але тоді слід говорити тільки про якісні відмінності національних характерів. Але якщо все перелічене — це якісні, тобто вітальні психоемоційні характеристики людини як такої, взятої на певному етапі соціального розвитку, то вони супроводжуються, як правило, і в індивідуальній, і в колективній формі комбінацією з інших чи навіть протилежних властивостей, незалежно від того, чи назвати їх носія слов'янином (включно з росіянином чи білорусом), кельтом (включно з англійцем та ірландцем) чи американцем (включно з тими-таки ірландцями, чорношкірими американцями та етнічними індіанцями, що становлять туземне населення США).

Далі постає питання: як поєднати в єдиній лінійці рис волелюбність з рештою ознак, якщо не

вважати, що вони походять з іншого родового джерела? Адже воля — і онтологічно, і гносеологічно найбільш загадкова характеристика людської сутності й означає здатність робити вибір і ухвалювати рішення в умовах непевності (ірраціональності) його підстав. А якщо взяти суто психологічний аспект цього поняття, то К. Юнг вважав волю феноменом, що пов'язаний з особливою формою і видом енергії, яку ми в цьому дослідженні визначаємо як ціннісна енергія. З іншого боку, волелюбність як прагнення особистої свободи і бажання опанування та структуризації навколишнього середовища є, з одного боку, прямим шляхом до розгляду функції міфу в архаїчній свідомості щодо впорядкування (космізації) навколишнього простору, виведення його з хаосу, з іншого — універсальним та притаманним будь-якій національній свідомості сучасного типу прагненням освоїти навколишній простір свого існування з погляду перетворення його на внутрішню інтеріоризовану царину. А це, власне, і є як особливістю творців будь-якого культурного простору, так і зокрема українського (тобто національного) культурного простору. Далі суто історичне питання. Чи були, зокрема, виявом волелюбності первинного українського етносу походи дружини князя Аскольда на Візантію протягом 860, 863, 866 та 874 років, а прихід на князівство в Київ з Новгороду дружини князя Олега, який супроводжувався вбивством київських князів Аскольда і Діра, агресією іншої етнічної групи з зовсім іншими уявленнями про волелюбність? До того ж звідки взяли ці різні уявлення і властивості, якщо для їхнього формування, як визначають самі дослідники, необхідний тривалий історичний час? І нарешті, чи можна вважати виявом емоційності, чутливості, цілісності чи інтуїтивності боротьбу за княжий стіл між синами Володимира Святославовича Святополком (Окаянним), Борисом і Глібом, в результаті якої відбувається вбивство Бориса і Гліба за намовою Святополка? Чи можна вважати виявом чутливості національного характеру їхню подальшу канонізацію православною церквою, чи цей факт жодним чином не стосується національного характеру?

Нам здається, що, попри прагнення захистити “кращі риси” національного характеру вимога цілісності та єдності наукового підходу до розгляду будь-якої проблеми має бути пріоритетною саме з огляду на мету будь-якого дослідження. А метою

має бути встановлення істини як процесу, в річці якого відбувається наближення до неї, шляхом подолання суперечностей пізнання, що виникають на цьому шляху. У цьому випадку, наприклад, суперечність полягає в тому, що не може бути двох князів, двох народів, двох характерів і двох (чи більше) істин. Яким же чином запобігти застигло-абстрактному підходу приписування певних рис національного характеру українському етносу на всі часи та у відповідності з мимоволі позитивною налаштованістю дослідника? Розглянути процес у часі, тобто — в динаміці.

Якщо слідувати загальним принципам філософської (вона ж загальнонаукова) методології, то слід визнати, що така категорія як національний характер не може бути усталеною за змістом на всі часи. Вона не може бути визначеною як вичерпна сукупність рис і властивостей народу чи нації. Вона не може розглядатися також як гомогенна для всіх її етністоричних, етногеографічних та, головне, етноаксіологічних чинників її утворення. Насправді ця характеристика може бути зрозумілою (і теж, з відповідною мірою умовності) як результативна змінних складових утворення життєвого простору існування і розвитку певного етнокультурного об'єднання, сукупні стани духовного (ціннісного) прагнення якого, що стають фактами життя етносу і підтримують, і розбудовують підвалини й координати культурного простору народу, визначають, зрештою, зміст і риси його “національного характеру”. Справді, видається, що характеристика національний характер є достатньо умовною. Вона є настільки швидкоплинною та невловимою, що (особливо в умовах глобалізації сьогоdnішнього світу) фактично втрачає свій пізнавальний потенціал. Часто приписувані представнику етносу надумані чи сфальшовані властивості стають як причиною соціального непорозуміння та конфліктів, так і інструментом маніпуляції у світі, який не позбавився у цілому таких позанаціональних рис, як жага влади чи збагачення. Однак, таким чином насправді важливою характеристикою (згідно з результативними діями онто-гносеологічного принципу) є характеристика національного культурного простору. Адже в ній, як можна сподіватись, зроблено спробу поєднати в методології дослідження цієї категорії фізичні (географічні виміри матеріального простору) території, що фактично в силу історичних обставин закріплені політично та у правовому

сенсі за певним етносом чи нацією, історичні віхи й духовні виміри її становлення та зміни протягом певних часових періодів. Час у цьому випадку розглядається як феноменологічна культурологічна категорія власне в аспекті його ціннісного переживання особою і спільнотою, до якої вона себе відносить, характеристику національного культурного простору можна розглядати ф'ючерсно, тобто як пропонується онто-гносеологічну модель, на підставі якої потрібно будувати, чи хоча б розуміти, засади і напрями розбудови національного культурного простору як феномену, що існує в означених вище вимірах і підлягає дії окреслених закономірностей. Слід визнати, що характерну для певної етнічної групи поведінку можливо описати тільки з урахуванням її здійснення в ландшафті просторово-часового існування та розвитку, і до того ж у межах і з використанням усталених підходів (патернів) розуміння соціальних традицій і психологічних особливостей поведінки.

Для втілення пропонуваного розуміння спробуємо за “точку відліку” обрати твердження, яке, на наш погляд, є похідним від певного типу неісторичного підходу в розгляді “українського питання”. Ідеться про давню тезу щодо “історичності” чи “неісторичності” нації, яка в різних контекстах використовується у сучасних дослідницьких працях: поняття повноти/неповноти національної культури чи не першим застосував (щодо літератури) український філософ Дмитро Чижевський у праці “Історія української літератури” (1956). На його переконання, з середини XVIII ст. “український народ робився помалу типовою “неповною нацією”, народом без культурно важливих за тих часів суспільних класів — вищого духовенства та вищого дворянства. Тим самим відпадали не лише — почасти — творчі групи, але ще більше групи, які в XVIII ст. найбільше могли спричинитися до розвитку літератури, бо ...вони були її головними споживачами...” “Неповній нації”, за Чижевським, відповідає здебільшого “неповна література” — тобто така література, що в ній наявні “не всі” основні структурні елементи — жанри, види, стилі тощо — що їх мають ті національні літератури, чия повнота не підлягає сумніву — тобто західноєвропейські. Чижевський стверджує, що українські літератори-романтики “свідомо поставили собі завдання утворити “повну літературу”, яка могла б задовольнити духовні потреби всіх кіл та шарів українського

суспільства. Прагнення до “повної літератури” знайшло своє втілення переважно в утворенні “повної мови”, мови всебічної, придатної в усіх сферах літератури й життя” [6].

Сам Д. Чижевський, якщо рухатись до витоків його трактування ідей про “повні” та “неповні” нації, спирається на філософський діалектичний метод, до речі, засвоєний ним без “обтяжуючих обставин” накидання матеріалістичного світогляду, як єдино вірного і застосованого у його працях з філософії. Зокрема, вчений зауважує: “...те, що є в людській житті “об’єктивно” цінним, є усюди й для усіх однакове і те саме, незмінне і нерухоме. — В житті й історії це не є так, — ми маємо різні наукові філософічні, релігійні погляди, ми бачимо різні побутові звичаї, різні моральні приписи, різні художні “стилі” та “смаки”. Треба думати, що одні із цих поглядів на правду, на справедливість, на красу є помилкові, інші є правильні. Люди, розуміється, дуже часто помиляються. Історія людства і його сучасність повні такими помилками. І національне життя, національні особливості, національні різниці і належать, власне, мовляв, до таких помилок, “ухилів”. Історичний розвиток направлений (або ми маємо стреміти до того, щоб він був направлений) до усунення оцих відмін, різниць, “ухилів” та помилок... Абсолютна правда не може розкритися ні в якому закінченому вияві. Кожний окремих вияв абсолютної правди, — тобто кожне окреме філософічне твердження, що ми маємо в історії розвитку людської думки, є лише часткова правда, фрагмент, уривок абсолютної правди, є неповний і недосконалий відблеск Абсолютного. Ця “неповнота” є причиною змін і боротьби ідей в історії думки. Одна неповна правда бореться з іншою, теж неповною та частковою. Але і усяке сполучення таких “неповних”, “часткових” правд в єдність, усяка їх “синтеза”, яка може бути досягнена обмеженим людським розумом, є необхідно теж неповна, теж часткова і тому вимагає знов доповнення. Тому ані на одній синтезі історичний розвиток філософії не кінчається, тому повстають усе нові й нові протиставлення між світоглядами та пунктами погляду, що сполучаються та з’єднуються в усе нових і нових синтезах — кроках до безмежної повноти, абсолютної правди [6].

У розвиток цієї думки слід зазначити, що на принципі історичного розвитку наголошував безпосередньо Д. Чижевський, коли зауважував:

“...Слов’янській (зокрема українській) філософії треба ще чекати на свого «великого філософа». Тоді те оригінальне, що, може, є в зародку в творах до-теперішніх слов’янських мисленників, виступить у весь зріст, відкривши глибини національного духа, не лише перед усім світом, а й перед народом самим” [6]. Спростовує невірну трактовку розуміння неповноти як позачасового, застиглому принципу і Г. Грабович: “...поняття «неповної» нації чи літератури ґрунтується на поганій логіці, оскільки тут змішується питання про сам спосіб існування групи, нації з певними характерними особливостями або манерою функціонування не так групи в цілому, як її складових частин. Бо не можна сказати, що українська група не мала еліти поряд із її селянською масою. Просто та еліта була, скажімо, менш численна або менш політично активна, ніж еліти сусідніх груп. У цьому сенсі так само хибним є поняття «плебейської» нації, що для науковця становить потенційний інтерес лише як віддзеркалення популістських засад і, взагалі, уявлень даного віку. Оскільки ми говоримо про великий, багатоступеневий, складний і насамперед відкритий колектив і систему (а не про щось на кшталт бейсбольної команди або похідного оркестру, що й справді стають неповними, якщо пітчер чи трубочка спізнюються на автобус), то саме поняття неповноти є фальшивим. Система компенсує різні обставини й прилаштовується до них. Це динамічна, а не статична сутність. Коли групі бракує структур і динаміки, потрібних для усталеної моделі «нації», то логічніше й інтелектуально чесніше визнати, що це не є нація, а якесь «нижче» утворення на штиб етнічної групи чи племені, замість того, щоб з горем пополам користуватися таким неточним і суперечливим терміном...” [2, 12–20].

Отже, можемо стверджувати, що відсутність чи наявність класів, що продукують необхідний для “повноти нації” культурний продукт не є насправді причиною його відсутності в культурному просторі нації. Головною його причиною, на нашу думку, є відсутність у розгляді, саме в розгляді національного культурного розвитку такої природної для об’ємного бачення цього феномену категорії, як “культурний час”. Тобто категорія “культурний час” є необхідною складовою об’ємного бачення динамічного розвитку і взагалі органічного розвитку культури, тобто такого розгляду культури, який передбачає, що він є аналогією живого орга-

нізму. А оскільки ми насправді не метафорично, а гносеологічно сприймаємо зазначене твердження, то категорію “культурний час” необхідно визнати суттєвим і фундаментальним виміром вивчення та існування феномену культури і розглядати параметри розвитку та формування категорії “культурний простір” у нерозривній єдності з категорією “культурний час” як її органічним і невіддільним онтологічним виміром.

Зрозуміло, що такий підхід доволі радикально змінює достатню кількість попередньо вироблених і традиційно відтворюваних підходів у вивченні культури й тому потребує більш докладного і розлогого тлумачення. Насправді, він не є абсолютною новацією, хоча б тому, що все нове в науці є таким, що має право на існування, бо відбувається завдяки попередникам, праці і доробку гігантів людської думки і творчого мислення. Таким чином, можна вказати на природну аналогію необхідності розглядати існування будь-якого онтологічного феномену чи як суто матеріального походження і природи, чи як такого, що обов’язково існує в координатах простору і часу. Варто також зазначити, що культурний простір і час є неостаточною і несуттєвою причиною і сутнісною основою розгортання національного феномену культури. Насправді, основною сутністю культури, отже, її рушійною силою та власне метою, досягнення якої нація прагне більш за все і напружує свої сили хай будь-які змісти вкладати у це поняття — розвиток мови, виробництво літе-

ратури і мистецтва, зусилля духовенства чи держави тощо, — є розгортання і реалізація у просторі і часі найвищих цінностей, які неодмінно в кожній конкретній спільності мають національну специфіку, забарвлення, зміст, смисли. Вкрай важливо в цьому контексті, те, що вони мають особливий — просторово-часовий шлях розгортання. Інша річ, що ці цінності як такі, що їх можна і варто класифікувати, порівняно з розгорнутими і, як здається, вже досягнутими цінностями інших націй, що за схожості і об’єднує ці нації і спільноти на кшталт “Європейського союзу” чи “Русского мира”, мають бути сформульовані не тільки завдяки моді чи мавпуванню і бажанню “політичного олімпу”, а в Україні в певні історичні моменти культурного часу ще й зрадливого прошарку керівної еліти, подані заподадливо, як ВЖЕ осмислені та вистраждані нацією, а як такі, що мають бути продумані та дійсно жертвовно проявлені в діяльності самого народу й усіх його представників — свідомих громадян спільноти, і тільки в цій спільній дії, щодо осмислення розгортання та ствердження їх у культурному просторі й часі кожної нації, доведені як право на її існування та таке право, що на думку іншого представника нації, що народила ідею “історичності чи неісторичності нації (Г. Гегеля) вже дійсно і беззаперечно ствердилась як самостійна та самобутня “повна нація”.

“Лише той є гідним життя і свободи, хто кожен день за них вирушає на бій.” (І. В. Гете)

Література:

1. Бондаренко О. В. Українська національна ментальність як політична цінність. (www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_36_5.pdf 12 с).
2. Грабович Григорій. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка // Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/hrabo/hr18.htm>
3. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Видавництво “Генеза”, 1997. – 400с.)
4. Українські культурні дослідження. Експериментальна веб-сторінка науковців Центру українських культурних досліджень.
5. Відділ 2. Культура, національний культурний простір, та суспільна консолідація в сучасній Україні // Електронний ресурс. – Режим доступу: www.culturalstudies.in.ua/zv_2009-10.2.phn.)
6. Філософія української ментальності. (http://intranet.tdmu.edu.ua/kafedra/theacher/medkat/inf_maydanuk/htm)
7. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К.:УКСП “Видавництво “Орій” при УКСП “Кобза”,1992. — 230 с.